

HAAPSALU LÄÄNEMAA

EST

HAAPSALU
A.D. 1279

Läänemaa – turvaline pesapaik

SISUKORD

HAAPSALU

Haapsalu kaart	3
Jalutuskäik Haapsalus	4
Keskaegne Haapsalu	6-7
Kuurortlinn Haapsalu	8-9
Kultuurilinn Haapsalu	10-11

LÄÄNEMAA

Taebla	12
Risti	12-13
Kullamaa	13
Lihula	14
Hanila	15

Martna	16
Ridala	17-18
Vormsi	18-19
Oru	19
Noarootsi	20-21
Nõva	21
Läänemaa kaart	22
Läänemaast	23

HAAPSALU
A.O. 1379

1. Jahtklubi
2. Rannarootsi Muuseum
3. Vasikaholmi rand
4. Cyrillus Kreegi mälestus-sammas ja muuseum
5. Baltic Hotel Promenaadi
6. Tšaikovski pink
7. Spa Hotell Laine
8. Haapsalu Neuroloogiline Rehabilitatsioonikeskus
9. Carl Abraham Hunniuse monument
10. Kuursaal, promenaad ja kōlakoda
11. Põikesekell
12. Rudolf Tobiasi mälestusmärk
13. Maarja Magdaleena kirik
14. Tenniseväljakud
15. Politsei
16. Jaani kirik (1500)
17. Läänemaa muuseum, endine raekoda (1775) ja Ilon Wiklandi muuseum
18. Vabadussõja monument
19. Piiskopilinnus, Toomkirik, kellatorn ja muuseum
20. Rootsituru väljak ja skulptuur "Poiss kalaga"
21. Wiedemanni Gümnaasium
22. Wiedemanni spordisaal
23. Lääne Maavalitsus
24. Päeva Villa hotell
25. Jalgrattalaenutus
26. Evald Okase Muuseum
27. Hotell Kongo
28. Haapsalu Hotell
29. Kultuurikeskus ja Linnagalerii
30. Läänemaa haigla, de la Gardie loss (1830)
31. Metodisti kirik
32. Paralepa rand
33. Thalasso SPA Hotell Fra Mare
34. Baptisti kirik
35. Ernst Enno mälestusmärk
36. Haapsalu Linnavalitsus
37. Postkontor
38. Turismiinfo
39. Alexander Nevski Ortodoksi kirik
40. Vana kalmistu
41. Turg
42. Raudteemuuseum, raudteejaam ja bussijaam
43. Haapsalu Veekeskus, spordihoone ja staadion
44. Võllamägi
45. Sidemuuseum

JALUTUSKÄIK HAAPSALUS

Jalutuskäik Haapsalus algab piiskoplinnusest (19), mis on üks paremini säilinud linnuseid Eestis. 13. sajandi lõpust 1559. aastani asus siin Saare-Lääne piiskopkonna keskus. Linnuse-õue ümbritseb 803 m pikkune ringmüür. Linnuse vanimad osad on 1270. aastatel valminud väike linnus ja väga hea akustikaga toomkirik.

Kiriku ristimiskabeli aknale ilmub täiskuu ajal valge naisekuju - Valge Daam. Legendi järgi on Valge Daam kloostriseaduse rikkumise tõttu kabeliseina müüritud neiu. Linnuse kellatornist avaneb parim vaade Haapsalule ja selle ümbrusele. Linnuses tegutseb muuseum ja kohvik, seal korraldatakse kontserte ja etendusi.

Linnuseesine plats oli linna kunagine turuplats, kust saavad alguse linna vanimad tänavad. Turuplatsi juures asub 18. sajandil ehitatud linna raekoda (17). Praegu asub raekojas Läänemaa muuseum. Muuseumi taga paistab Haapsalu linnakirik - Jaani kirik (16). 15. sajandil kaubaaidast ümber ehitatud kirik eristub teistest oma põhjalõuna suunalise asendi poolest. Kiriku sisustusest väärivad tähelepanu 5 meetri kõrgune kivialtar (1630) ja puust kantsel (1707). Altariesist pörandat katavad hauaplaadid.

Raekoja juurest jätkub jalutuskäik mööda Linda tänavat. Linda ja Rüütli tänav ristil asub Peetri maja, kus oleval 1715. aastal peatunud vene tsaar Peeter I. Selle külaskäiguga on seotud mitu legendi, mis elavad haapsallase mälus edasi.

Väike kollane maja Peetri maja kõrval on kunstnik Ilon Wiklandi lapsepõlvkodu. Ilon Wikland on tuntuks saanud oma illustatsioonidega enam kui kolmekümnele Astrid Lindgreni raamatule. Kunstnik oli lapsepõlves sageli Haapsalus vanavanemate juures, 1944. aastal lahkus ta 14-aastasena siit Rootsi. Iloni lapsepõlvkodu kõrvale jääb Maarja Magdaleena kirik (13), mille avamisel viibis ka Tsaar

Aleksander I.

Mere poole jalutades jõuame mereäärsele jalutusteele Suurele Promenaadile, mis kuni II maailmasõjani oli Haapsalu suvituselü keskus. Promenaad, mis algab kunagise tähtsaima ujumispaiga Aafrika rannaga, on rajatud merre 19. sajandi keskel. Promenaadil asub skulptor Roman Haavamäe loodud mälestusmärk Eesti esimesele professionaalsele heliloojale Rudolf Tobiassele (12) (1873-1918) ja sama autori tehtud päikesekell (11).

Promenaadil paikneb ka suverestoran Kuursaal (10) koos kõlakoja. 1898. aastal valminud puitpitsiline kuursaal tegutseb tänapäevalgi restoranina.

Kuursaali lähedal on Haapsalu kuurordi rajaja Carl Abraham Hunniuse (9) (1797-1851) mälestusmärk. Maakonnaarstina töötanud Hunnius oli esimene, kes märkas, et kohalikud elanikud kasutavad oma tervisehädade leevendamiseks meremuda, ja hakkas muda omadusi teaduslikult uurima. 1825. aastal rajati Hunniuse eestvõtmisel Haapsallu esimene mudaravila.

Suur Promenaad läheb üle Sokolaadi Promenaadiks, mis lõpeb helilooja Pjotr Tšaikovski mälestuspingiga (6). 1867. aasta suvel Haapsalus puhanud helilooja armastanud pingi asukohas imetleda päikesetõusu.

Mälestuspink asub Haapsalu Neuroloogilise Rehabilitatsioonikeskuse (8) kõrval, millest üle tee paikneb üks Haapsalu mudaravilatest - tervisekeskus Laine (7). Tervisekeskuse ees, Väikese viigi kaldal, on Juhan Raudsepa skulptuur Kepimurdja, mis sümboliseerib Haapsalus tervenenuid haiget, kes murrab pooleks talle tarbeks muutunud kepi.

Mööda Sadama tänavat edasi jalutades möödume kunagisest sanatooriumihoonest ja jõuame päris tänav lõpus asuva Rannarootsi Muuseumini (2). Enne II maailmasõda oli Haapsalu rannarootslaste pealinn.

Väikese viigi äärde tagasi jõudes jätkame jalutuskäiku mööda viigiäärset

jalutusteed. Veekogu vastaskaldal paistab helilooja Cyrillus Kreegi mälestussammas (4) (1889-1962), mis asub helilooja kunagise kodumaja ees. Nüüd tegutseb majas tema kortermuuseum.

Väikese viigi kaldal möödume Bernhard Laipmani mälestussambast. Laipman oli 1905. aasta rahutuste ajal talumeeste eestkostjaks vaidlustes mõisnikega ja teenis selle eest surmanuhtluse.

Viigi äärest pöörame Ehte tänavale ja sealt Wiedemanni tänavale, mis on nime saanud seal elanud keeleteadlase Ferdinand Johann Wiedemanni (1805-1887) järgi.

Samal tänaval, lasteraamatukogu hoovil, asub Ilon Wiklandi järgi nime saanud laste mänguväljak Iloni aed. Hoonelt leiame aga Venemaa välisministri ja riigikantsleri Aleksander Gortšakovi mälestustahvli, kes olevat seal 1798. aastal sündinud.

Möödume Wiedemanni gümnaasiumi (21) hoonest, kus on kooli peetud 200 aastat. Kooli vanim, Kalda tänav poolne osa, on ehitatud 18. sajandi lõpus, uusim, Wiedemanni tänav poolne, aga 1928. aastal. Mõne aasta eest sai koolimaja juurdeehitise - spordisaali, mis on üks moodsamaid spordirajatisi linnas.

Tänav lõpus paistab taas meri ja jalutuskäik jätkub mööda Öhtu kallast. Kaldapealsel on Haapsalus elanud luuletaja Ernst Enno (35) nimeline park ja mälestussammas.

Luuletaja mälestussamba juurest juba paistab üks Haapsalu pärlitest - raudteejaam (42). 1907. aastal valminud esinduslik jaamahoon ehitati tsaariperekonna vastuvõtuks ja oli ehitamise ajal Põhja-Euroopa pikima katusealuse perooniga (216 m). Raudteejaamas asub ka Eesti Raudteemuuseum. Raudteejaamast võib edasi jalutada Paralepa metsa ja randa (32), kus asub ka tervisekeskus Fra Mare (33), või suunduda mööda Jaama tänavat tänasesse linnakeskusesse.

KALLIS KÜLALINE

Kutsume Sind Eesti romantilisemasse paika, puutumatu loodusega mereäärsele maale - Läänemaale ja Haapsallu, kus vanad legendid ja sügav ajaloo pärand kohtuvad tänapäevaga.

Haapsalu üllatab - kord võtab ta oma külalised vastu hubase kuurortlinna, siis laseb vana piiskopilinnuse müüride vahel sattuda tagasi kesk-aega, seejärel kutsub rännakule vene tsaari Peeter I-ga seotud radadele, siis näitab eestirootslaste kultuuri ja viib Astrid Lindgreni juttude maailma. Kunstnik Ilon Wikland on oma lapsepõlvkodu Haapsalu maalinud Astrid Lindgreni raamatutesse - seal näeb joonistusi, mis Haapsalu maaililiste puitmajade, lossimüüri ja raudteejaamaga üheselt kokku klapiavad. Röövlitütar Ronja loss on seesama vana Haapsalu piiskopilinnus. 2006. aastal avati Haapsalus Läänemaa Muuseumi juures Ilon Wiklandi loomingu tutvustav Iloni Imedemaa.

Haapsalus võite mõnuleda möödunud sajandi alguse kõrgseltskonnakuurordis. Siin saab Põhjamaade suurimas ühelöövilises kirikus nautida maailmatasemel klassikalist muusikat või võimsate müüride vahel kogeda etenduste ja kontsertide erilist atmosfääri. Noorte jaoks on tähtsaim see, et Haapsalu on Eesti päikesepaistelisemaid ja soojema mereveega paiku. Tundub nagu kütaksid seda romantikute hõõguvad südamed.

Haapsalusse on lihtne armuda: vaikesed käänulised merega lõppevad tänavad, puitpitsiliste majadega vanalinn ning augusti täiskuuöödel linnusekabeli aknale ilmuv müstiline Valge Daam ei lase kord siia sattunut enam oma haardest lahti. Haapsalu ja Läänemaa on enda jaoks avastanud nii Eesti kui ka teiste maade kirjanikud, kunstnikud, heliloojad ja muusikud, kes jätavad oma jälje siinsesse kul-

tuuriellu ja loovad päev-päevalt uusi sündmusi.

Läänemaa liivased rannad ning rannaja puisniidud köidavad üksinduse ja looduseilu nautijaid. Matsalu rikkalik linnuriik meelitab aga linnuhuvilisi üle maailma - siin on Euroopa suurim ja liigirikkaim rändlindude pesitsus- ja peatuskoht. Läänemaa samblased männimetsad pakuvad aga kopsule kosutust ja seenekorvi täidet. Aarde-laegas on Läänemaa vanade kirikute ja mõisate näol olemas ka ajaloo huvi- listele.

Läänemaa on tuntud ka eestirootslaste kunagise kodukandina. 13. sajandist 1944. aastani kuulis Noarootsis ja Vormsis peamiselt rootsi keelt. Eestirootslaste jäljed on Läänemaal selgelt näha - kõige ehedamalt aga Vormsi saarel, mille kalmistul on maailma suurim rõngasristide kogu.

Legend Valgest Daamist

Augusti südaööl täiskuu paistel ilmub Haapsalu toomkiriku ristimiskabeli aknale naise kujutis - Valge Daam. Legendi järgi riietanud üks toomhärredest oma armastatud neiu kooripoisiks ning toonud ta linnusesse, kuhu naise jalg ilal astuda ei võinud. Kooripoisi kaunis hele hääl pälvis tähelepanu, kuid peagi tuli päevalvalgele seaduse-rikkumine - kooripoisi riietega varjas end neiu. Vaene tüdruk müüriti elusana kabelimüüri. Nagu tookord töötatud,

ilmutab ta end oma surematu armastuse märgiks igal aastal korra sellesama kabeli aknal.

Kuningatoa legend

1351. aastal saabus Rootsi kuningas Magnus Smek Haapsallu piiskopiga läbirääkimistele. Kuningale olid ette valmistatud uhked ruumid, kuid ootamatult ilmnis ettearvatu takistus - kuningas saabus koos kuningannaga. Kloostrireeglid ei lubanud aga naiste-

rahvaid toomhärredel elupaika Haapsalu piiskopilinnuses. Reeglites oli sõna-sõnalt kirjas: "... ja mitte ühegi naisterahva jalg ei tohi astuda üle kloostri läve."

Õpetatud toomhärred asusid reeglite kallal pead murdma. Ja leidsidki lahenduse - kuningapaari saabudes asetati kuninganna kandetooli ja tassiti üle läve. Nii ei astunudki kuninganna jalg üle kloostri läve.

HAAPSALU - LINN KESKAJAST

Keskaegne Haapsalu oli piiskopi, vaimulike, kauplejate, sõdalaste, käsitöölise, kalurite ja meresõitjate linn. Keskaja süda - vana piiskopilinnus - laiutab keset linna, ümbritsetud linna loomise ajast pärit tänavavõrgustikust, puitpõlde moodunud sajandi alguse puitmajadest ning tänapäevasest linnasüdamest. Paaril korral aastas võtab osa Haapsalu tänaseid elanikke kapist enda, abikaasa ja laste jaoks valmistatud keskaegsed rõivad. Need pannakse selga ja veedetakse päev-paar Haapsalu keskajapeol vanade linnusemüüride vahel keskaja kombeid ja elurütmi järgides.

Haapsalu on rajatud merre ulatuvale maaribale, mis alles mõnesaja aasta eest moodustus kümnetest saarekestest. 13. sajandist tänaseni on maapind Haapsalu juures kerkinud ligi kolm meetrit. Arvatakse, et ka HAAPSALU nimi tähendas paadisart - kohta, kus sinisel eestlastel asus paadisadam. Haapsalu esimesed asustusjäljed pärinevad 13. sajandi algusest, esimeste elanike tegevus oli seotud sadamaga.

1279. aastal, mil Haapsalu Toomkirik oli valmis saanud ning väike linnus kenasti kerkimas, tõstis piiskop Haapsalu linna seisusesse. Teistest sama vanadest linnadest erinevalt saab

Haapsalu oma linnaõigust tõestada täpse aasta ja asutamiseurikuga, mille andis välja Saare-Lääne piiskop Hermann I (Buxhöveden). Järgmisel kolmel sajandil oli Haapsalu Saare-Lääne piiskopiriigi keskuseks. Korduvatele rüüsteretkedele ja tulekahjudele vaatamata meenutab neid aegu piiskopilinnus, mille vanimate osadena on säilinud Põhjamaade suurim ühelööviline kirik ja selle külge rajatud kastell - Väike linnus. 14. sajandil ehitati toomkiriku juurde haruldane ümmarguse kujuga ristimiskabel, milliseid esineb veel vaid Itaalias. Just selle kabeli keskmisel aknal ilmutab end Valge Daam.

16. sajandi algul piiskop Johannes IV Kieveli valitsemisajal (1515-1527) laiendati linnust - valmis suure õue ümber olev kivist ringmüür koos väravaeise suure kahuritorniga. Linnuse peavärava esine plats kujunes linna keskuseks, millelt suundusid tänavad mere ja sadama poole. See keskaegne tänavavõrk on säilinud peaaegu muutumatusena tänaseni. 1775. aastal ehitati platsi äärde linna raekoda.

1558. a alanud Liivi sõjas sai linnus rängalt kannatada. Uuenduslikuna rajati küll rootslaste poolt linnusesisene muldbastionite ja vallikraavide ning võlvkäikude võrk, mis on ainulaadne kogu Baltikumis, kuid piiskopkonna kadumisel kaotas linnus oma senise

poliitilise ja majandusliku tähtsuse.

1628. aastal ostis linnuse ja linna endale De la Gardie'de perekond, kes kavatses Väikese linnuse ümber ehitada moodsaks renessansslossiks. Töö katkestas 1688. a tulekahju. Väike linnus jäi varemesse, taastati vaid toomkirik. Vahitorni veeti kirikukellad, sest vana kellatorn oli maha põlenud.

Linnus peidab endas Eesti suurimat legendi ja saladust - salapärane ja nõiduslik Haapsalu Valge Daam näitab ennast augusti täiskuuõödel linnuse ristimiskabeli aknal.

Linnuse kapiitlihoone läänetiivas asub linnusemuuseum, kellatornis saab näha kahte suurt kella, mille helin igal täistunnil üle linna aega kuulutab. Ühe kella viskasid vandaalid 1950. a tornist alla. Kell oli nii raske, et vajus sügavale maasse ja röövlid ei jaksanud seda välja kangutada. Kellatornist avaneb suurepärase panoraamvaade linnale. Suviti tegutseb Väikese linnuse terrassil restoran, kus pakutakse keskaja retseptide järgi valmistatud hõrke toite. Väikese linnuse õu ja suur hoov on vabaõhuürituste päralt.

Iga aasta juulikuu esimesel nädalal kõlab Haapsalu Toomkirikus vanamuusika, juuli viimasel nädalal aga keelpillimuusika. Augustis, täiskuu ajal, elustub legend Valgest Daamist.

Haapsalu rätik

Möödunud sajandil kujunes üheks Haapsalu sümboliks imepeen naisterahva sõmusest läbi mahtuv peenvillasest lõngast Haapsalu rätik, mis oli väga hinnatud kõrgseltkonna daamide hulgas.

Traditsiooniline Haapsalu rätik on nelinurkne ja suurusega 100x100 kuni 150x150 cm. Rätik koosneb kolmest

osast: peenekirjalisest keskosast koos bordüüri ja eraldi kootud ning külge ömmeldud ääreprintsist. Rätik kootakse peenest villasest lõngast, eelistatavalt tallevillast, puuvarrastel nr 3-4. Valmis rätik pestakse soojas seebivees kergelt muljudes, loputatakse ja raamitakse kohe keskmise pingega. Hinnatuim oli valget värvi pitsrätik.

Haapsalu rätiku kudumise oskusi ja traditsiooni on põlvest põlve Haapsalu

meistrite poolt edasi antud ning tänapäeval saab rätikut soetada suveniirkauplustest ja galeriidest ning mustreid õppida käsitöökodades. Omamustrilise Haapsalu rätiku on kingiks saanud Rootsi kroonprints, Rootsi kuninganna Silvia ja Greta Garbo.

KUURORTLINN HAAPSALU

Haapsalus on ka praegu tunda möödunud sajandi kõrgseltskonnakuurordi hõngu. Vanad uhked puitpitsilised majad, kaunis promenaad ja suvituslinna rahulik elurütm pajatavad aastasada-de pikkusest mudaravikogemust ning sajanditetaguse kõrgseltskonna armastusest. Siiani ehitakse end möödunud sajandi suurmoe - sörmusest läbi mahtuva pitsivahuse Haapsalu rätikuga.

Arst Carl Abraham Hunniuse avastus, et Haapsalu meremuda toob leevendust tervisehädadele, vallandas mudaravilate rajamise ning keiserliku õukonna ja Vene ellidi saabumise Haapsalusse. Esimene mudaravila avati 1825. aastal, peagi juba järgmised kolm.

Haapsallu kerkis puitpitsiline Kuursaal ja uhke rannapromenaad, mis peagi sai endale kaunistuseks skulptor Haavamäe suursugused skulptuurid. Tänu keiser Nikolai II toetusele valmis 1905. aastal Tallinn-Haapsalu raudtee ning aasta hiljem Euroopa pikima (216 m)

katusealuse perrooniga raudteejaam, kus praegu asub raudteemuuseum.

Kuursaal koos kõlakoja, Suure Promenaadi ja Aafrika rannaga oli siis ja on ka praegu Haapsalu suveelu keskpunkt. Kuursaalis töötab suviti endisi aegu meenutav restoran, kus suvehõhtudel saab muusikat kuulata ja tant-sida, päeval aga hõljub maja ümber roosiaia aroom. Rannapromenaadi ääres ootab uhke luigepaar maiuspalu.

Alates Nikolai I valitsemisaja lõpust on Haapsalus suvitanud ja mudavanne võtnud enamus Venemaa keisreid ku-ni Nikolai II-ni välja. Haapsalus on suvitanud helilooja Pjotr Tšaikovski (1867), kunstnik Nikolai Roerich (1880, 1910), professor Nikolai Pirogov (1853), polaaruurija Eduard von Toll (1898) jpt.

Tšaikovski pingil istudes kuuleb muusikat - pink laulab fragmenti Pjotr Tšaikovski 6. sümfooniast, mille üks motiiv on eesti rahvaviisi „Kallis Mari”. Siin on valminud ka osa Tšaikovski esimesest ooperist “Vojevood” ja instrumentaalpalade tsükkel “Mälestusi Haapsalust”. Nikolai Roerichi

viimasest külaskäigust Haapsallu pärinevad tuntud teosed “Merede taga on suured maad” ja “Varjaagi motiiv”.

Vene keisrite jälgi leiab Haapsalust juba 1715. aastast, mil Peeter I käis Haapsalus oma sõjasadamale kohta otsimas. See külastus on maha jätnud hulgaliselt legende. Juulikuu eelviimasel nädalavahetusel võib kohata Haapsalu linnatännavail nii tsaari ennast kui ka tema suurt saatjaskonda. SEE teater on otsustanud maha mängida kõik Peeter I seotud legendid ja tuttavaks teha tema külaskäiguga seotud paigad.

Eesti Vabariigi ajal (1918-1940) suvitasid Haapsalus paljud Eesti riigi- ja kultuuritegelased: Aino Kallas, Friedebert Tuglas, Villem Grünthal-Ridala, Oskar Luts, Jakob Liiv jpt.

Täna sel päeval on Haapsalu aasta läbi puhkajate ja terviseparandajate lemmik - Laine ja Fra Mare tervisekeskustes saab end turgutada nii muda- kui ka mitmete teiste protseduuridega. Raviprotseduuride kõrval koguvad populaarsust hooldused ja lõõgastusvõimalused.

KULTUURILINN HAAPSALU

Haapsalu väarikas ajalugu, vaiksete merre suubuvate tänavate salapära, tihe sündmustekalender ja põnev seltskond seovad linnaga üha uusi inimesi. Alguses meelitab linn üha tihedamini tagasi, hiljem seob juba jäädavalt.

Haapsalus saab aega veeta mitmel moel. Siin saab visata pilgu minevikku Raudtee- ja linnusemuuseumis, Rannarootsi ja Läänemaa Muuseumis. Suvel võib mõnuleda rannas, külmemal ajal spaades või veekeskuses. Spordisõpru ootavad tenniseväljakud ja golfirada, jõusaalid ja bowling. Kunstihuvilistele on valla mitmete galeriide ja kunstnike ateljeede ukсед linna peatänava ümbruses, avatud on Ilon Wiklandi töid

tutvustav Iloni Imedemaa, sisse saab astuda käsitöökodadesse, õppida kangastelgedel kudumist või kuulsa Haapsalu rätiku mustreid.

Kaks Haapsalus tegutsevat teatrit - Randlane ja SEE teater - pakuvad rikkalikku etendustemenüüd. Kuursaal, linnuseõues ja kultuurikeskuses toimuvad kontserdid ja etendused. Õhtuti saab aega veeta ja tänavamelu kaeda peatänavat palistavates kohvikutes.

Igal aastal saabub Haapsallu kultuurihuvilisi, et saada osa kõrgetasemelisest vanamuusikafestivalist, klaaspäevadest ja Promenaadi Sümfooniafestivalist, teatraalsest jalutuskäigust Peeter I-ga, keelpillimuusikafestivalist Viulimängud ja Valge Daami ajast, Haapsalu salli päevast, Augusti-bluusist ja keskajafestivalist Solemnitas Hapsallensis.

Haapsalu ja Läänemaa köidavad - siia on end elama seadnud paljud Eesti kunstnikud, muusikud ja kirjanikud. Siin on Eesti tuntuima maalikunstniku Evald Okase muuseum. Haapsalu on koduks moekunstnik Liivia Leškinile ja tema abikaasale Siggile, nende ateljee ukсед on kõigile valla. Siin armastavad puhata kunstnik Epp-Maria Kokamägi, kirjanik Mihkel Mutt ja teised Eesti tuntud kultuuritegelased.

TAEBLA

Taebala vald asub Läänemaa südames. Läänemaa valdadest ainukesena saab ta uhkeldada Palivere suusamäe ja suusahüppetorniga. Vallas asub mitmeid kultuurisõprade meeliskohti –

kunstnik Ants Laikmaa majamuuseum Kadarpiku külas, laulutrepi ja laulutammega rahvapidude ja jaanitulede paik Kuliste aas, vana linnusekoht Hallimägi ja Koela talumuuseum. Vaatamist väärivad ka Palivere mõisa-hoone ja park.

RISTI

Risti vald on teede ristumispunkt ning värv Läänemaale ja saartele. Kaunis loodus ja rabad, mis näitavad oma ilu maanteele välja, on saanud paljude loodusenautiljate meelispaigaks.

Tiir Lõuna- Läänemaale

Lõunaring Läänemaal viib meid kõigepealt Haapsalust Risti poole ja sealt edasi Lihulasse ja Virtsusse ning läbi Martna ja Ridala tagasi Haapsallu. Enne Taeblat juhatab tee viit paremale – kunstnik Ants Laikmaa majamuuseumisse (1), mis soojemal ajal on soositud piknikupaik. 1932. aastal kolis kunstnik Taeblasse, kus hakkas oma ideaalide väljendusena ehitama Eestis ainulaadset rahvusromantilisest stiilis kunstnikumaja. 1942. aastal maeti kunstnik tema enda poolt rajatud 7 ha suurusesse parki. Liigirohkes pargis on säilinud kunstniku poolt istutatud puid ja teda külastanud Eesti kirjanikele (Marie Under, Friedebert Tuglas, Gustav Suits jt) pühendatud üheksa nimelistamme.

Tallinna maanteed mööda edasi sõites paistab pärast Taeblat teele Lääne-Nigula kiriku (2) torn. Kiriku ligidal on Uettoa tallu rajatud Koela talumuuseum (3), mis tutvustab talumajapidamist ja vanu tarberisti.

Edasi sõites püüab Võntkülas teeveerel pilku värviliste lintidega post (4), mille otsas on kurepesa. Värvilised linnid on posti külge sidunud peigmehe oma pulmapäeval, tellides sel moel lasteõnne: mida kõrgemale peigmees lindi seob, seda rohkem olevat perre lapsi oodata.

Ristile sisse pöörates seisab raudteejaama juures omapärane mälestusmärk küüditatutele (5) – raudteerööbastest rist "Raudteerööpad mäletavad". Siitkaudu küüditati kokku ligi 3000 Lääne-Eesti inimest.

Risti lähistel on Haapsalu-Tallinna maanteelt võimalik imetleda silmapiirini ulatuvat Marimetsa raba (6). Kaitsealune raba on Eesti üks vanemaid rabakooslusi ja terviklikumaid lagerabasi oma väljakujunenud laugaste süsteemiga. Rabas pesitsevad soolokull, hiireviu, kaljukotkas. Rabaservadel on metsiste ja tetrede mängukohad. Taimharuldustest kasvab tume neiuvaip, soohiilakas ja porss. Marimetsa rabaga pääseb tutvuma Risti-Virtsu maanteelt, Rõumast. Rabale on rajatud 5,5 km pikkune laudtee koos linnuvaatlustornide ja infotahvlitega.

Risti-Virtsu maantee 12. kilomeetril paistab teele Koluvere kunagine piiskopiinnus (7). Esimese linnuse rajas Koluverre tõenäoliselt 13. sajandil piiskopi vasall, perekond Lode. 14. sajandi algul rajati nelinurkse plaaniga tornlin-

KULLAMAA

Kullamaa on pika kultuurilooga kant. Tänapäevani õitseb siin puhkpilli- ja koorilaulumuusika ning laulupidudekultuur. Siinsetel kirikuõpetajatel on olnud eesti keele arengus oluline roll ning siin on

sündinud või kasvanud mitmed Eesti ja maailma kultuuriloos olulised inimesed - Eesti esimene professionaalne helilooja Rudolf Tobias (1873-1918), Gustav Hirsch (1828-1907), kellest sai viimaste Vene keisrite Aleksander III ja Nikolai II ihuarst.

nus, 14.-15. sajandil konvendihoonelaadne linnus ja 16. sajandil ümar suurtükitor. Jüriöö ülestõusu ajal (1343) piirasid ülestõusnud talupojad ka Koluvere linnust. 1439. aastast sai lossist Saare-Lääne piiskopi üks residentse. Linnusel oli oluline roll Liivi sõjas (1558-1583), kui selle juures käisid lahingud mässuliste talupoegade ja hiljem Poola, Rootsi ja Vene vägede vahel. 17. sajandil, perekond Lövenite ajal, kujundati linnus ümber mõisaansambliks. 1771. aastal ostis Koluvere lossi Venemaa keisrinna Katariina II ning kinkis selle oma armukesele vürst Grigori Orlovile. 1780. aastail saatis Katariina II Koluverre pagendusse Württembergi printsessi Augusta Carolina. Printsessi viibimine Koluveres ja tema surm 16. septembril 1788 on kaetud saladuselooriga. 18. sajandi lõpul kinkis

Venemaa keiser Paul I Koluvere mõisakompleksi feldmarssal Buxhoevedenile, kelle perekonna valduses oli mõis 1917. aastani. Hiljem on hoones tegutsenud poiste kasvatusasutus ning hooldekodu, nüüd on hoone era- valduses.

Koluverest viib tee meid Kullamaale, mille vanim ehitis on 13. sajandi lõpul ehitatud kirik (8). Algselt torni ja kooriruumita ühelööviline kindluskirik on hiljem korduvalt ümber ehitatud. Kiriku sisustusest väärivad tähelepanu renessansskantsel (1626), võidukaare barokne Kolgata grupp (1682) ja esimesena eesti keelereeglid kirja pannud pastor Heinrich Gösekeni epitaaf (1628). Kiriku põrandas on viis hauaplaati 17. sajandist ja Württembergi printsessi haud. Kullamaa kirikaas, kiriku lähedal, asub Eesti vanim

ratasrist. Ristile on raiutud aastaarv 1621 ja kiri „Sitta Kodt Matz“. Legendi järgi olevat Matz käinud suure kotiga külaleel, korjanud hobusepabulaid ja väetanud sellega põldu. Hobusepabulatega väetatud põllul kasvanud vägev rukis ja temast saanud rikas mees. Kullamaa rahvas teab, et varem asus seal kandis töepoolest Sita Koti Matsi talu. Rootsi keele asjatundjad aga väidavad, et kivile on kirjutatud rannarootslaste murdes: SITTA KODT MATZ, st siin on Jumala rahus Matz.

Kalmistu kõrval on Kullamaa Rohumäe nime kandev linnamägi. 2000 m² pindalaga linnust on muistsed eestlased kasutanud 11.-12. sajandil.

LIHULA

Lihula on Lõuna-Läänemaa keskus nii ajalooliselt kui ka tänapäeval. Ligikaudu 1500 elanikuga Lihula on suuruselt Läänemaa teine linn. Lihula vallas asub suur osa haruldasest linnuriigist - Matsalu Rahvusparkist, mis toob siia linnuhuvilisi üle maailma ning köidab kanuumatkajaid ja loodusõpru.

Risti-Virtsu maanteed mööda sõitu jätkates jõuame Läänemaa suurima, 112 km pikkuse Kasari jõeni (9). Kasari luht (4000 ha) on Põhja-Euroopa suurim lageluht ja suurvee ajal üle ujutatud, siin peatuvad tuhanded luiged, haned ja pardid. Hiljuti restaureeritud Kasari vana sild (1904) oli valmimisajal maailma pikim raudbetoonist sild (308 m pikk ja 7 m lai).

Edasi sõites jääb paremat kätt 16. sajandi alguses ehitatud Kirbla kirik (10). Legendi järgi polevat kiriku ehitamisel suudetud kohas kokku leppida ja paluti, et taevast selleks märku annaks. Ootamatult kerkis taevasse must kõuepilv. Kirbla mäe kohal kostis pilvest kõuekärgetus, siis aga lakkas äike silmapilkselt. Mõistes, et see oligi palutud taevane märguanne, rutati Kirbla mäele ja nähti, et pikne oli seal tükki-deks purustanud paraja sauna suuruse ohvrikivi. Sellele kohale rajatigi kirik. Kirbla mägi on Lääne-Eestile iseloomulik paeastang, siit avaneb vaade suurele osale Kasari luhast.

Virtsu-Tallinna maanteed pidi edasi sõites hakkab vasakul paistma linnamägi ja Lihula linn. Muinasläänemaa kihelkonnakeskust Lihulat (Leal) mainitakse esmakordselt 1211. aastal. Juba siis määras Riia peapiiskop Albert Lihula Eestimaa piiskopkonna keskuseks. Muinaseestlaste linnus

asus Lihula linnusemäel (11). 1220. aastal vallutasid selle rootslased, kuid sama aasta 8. augustil ründas linnust saarlaste vägi ja 500 rootslast tapeti. Lihulas asus ka 1228. aastal moodustatud Saare-Lääne piiskopkonna esimene keskus. Eestlaste mahapõlenud linnuse asemele rajati 1238-1242 kivilinnus. Tegemist on ühe unikaalsema 13. sajandi kaitserajatisega Baltimaades - kivilinnust rajades sobitasid ehitusmeistrid uuemad ehituslikud põhimõtted ja sõjanduslikud uuendused eestlaste linnuse põhiplaaniga. Kindluseruumid jagati Saare-Lääne piiskopi ja Liivi ordu vahel ning see võis olla üks põhjus, miks piiskop otsustas 13. sajandi keskel viia piiskopkonna keskuse Vana-Pärnusse. Liivi sõja ajal (1558-1583) olid linnuse omanikeks nii taanlased, rootslased, sakslased kui venelased. Pärast Liivi sõda kaotas linnus oma tähtsuse nagu ka asula, mis linnuse ümbrusesse oli tekkinud.

Lihula mõis rajati 13. sajandil piiskopi- ja ordumõisana. Praegune klassitsistlik häärber ehitati 1840. aasta paiku Wistinghausenite perekonna poolt. Lihula mõisas asub muuseum linna ja selle ümbruse ajaloost ning arheoloogilistest leidudest, turismiinfopunkt ja loodusturismile spetsialiseerunud reisibüroo, kust saab teavet kogu Eesti loodusturismi kohta. Linnusemäel on ka Lihula laululava ning teisel pool teed

kultuurimaja (1989). Tallinna maantee äärde koondunud Lihula tuumik on 19. sajandi alevi hea näide, kus domineerivad kõrge viil- või poolkelpkatusega puumajad. Peatänava ääres väärivad tähelepanu Elisabethi kirik (1876-78) ja endine Jaani kõrts.

Virtsu poole edasi sõites jõuame Karuse kirikuni (12), mis on ehitatud 13. sajandi II poolel ühelöövilise ja ilma tornita kindluskirikuna. Sisustuses väärib tähelepanu gotlandi tüüpi ristmiskivi, mis on sama vana kui kirik ise, ja kantel (1697). Karuse kirikusse on tõenäoliselt maetud Liivi ordu ordumeister Otto von Lutterberg. 1270. aastal tegid leedulased ulatusliku sõjaretke Saaremaale. Rohke saagiga tagasi pöörduvaid leedulasi ründas Karuse lähedal merejäl orduvägi ja ordumeister sai lahingus surma. Lutterbergi hauaplaadiks peetakse relvis sõjamehe kujutisega poolikut trapetsikujulist hauaplaati. Kirikaia on veel kolm trapetsiaalset hauaplaati, neist ühte kutsutakse Karuse kuninga hauaks.

Karuselt pöörab maantee Valla poole. Linnuse küla seljakul on Valla maalinn (13). Linnuseõue ümbritses kahekolmemeetrine vall, mille väliskülg liitus seljaku 8-9 meetrit kõrge nõlvaga.

Valla keskuses väärib tähelepanu

HANILA

Hanila vald on oma kaunisse rüppe elama või puhkama meelitanud hulgaliselt kultuuritegelasi. Siin on mereväe- ja Muhumaale. Küllastajale pakub Hanila vald imetlemiseks suurepäraseid keskaegseid kirikuid ning vaheldusrikast loodust. Siin asuvad Puhutu-Laelatu ja Nehatu looduskaitsealad.

mõisaansambel (14). 1807. aastal Otto Von Roseni valdusesse läinud mõisa hooned on ühed esinduslikumad Läänemaal. Haruldane on triumfiteemaline hallides toonides friis saalis ning mantelkorstnas asuv grotillaadne mõisahärra magamistuba eksootilisi lõunamaiseid taimi kujutavate seinamaalingutega. Praegu asuvad peahoones Vatla Põhikool ja raamatukogu. Ovaalikululist esiõue piiravad kaarjas ait ja tall. Legendi järgi olevat Vatla mõisahärra naaber mõisa omanikuga kihla vedanud, et ehitab hoone, mille ühest nurgast teine nurk kätte ei paista. Ja tööpoolest, kõvera hoone ühest nurgast teist ei näe.

Tagasi Risti-Virtsu maanteele pöörudes jääb maanteest mõnesaja meetri kaugusele Hanila küla (15) koos kiriku ja muuseumiga. 13. sajandi II poole rajatud Hanila kiriku kohta raagitakse, et ehitusmeistrid müürinud tüdruku asemel kiriku seina sisse hane, sellest tulnud ka Hanila nimi. Hanila Pauluse kirikus on säilinud algsed paarisaknad, kiriku võidukaar on ebatavaliselt kitsas ja kõrge. Kirikus on 13 haruldast trapsikujulist hauaplatti. Kiriku lähedal endises koolimajas asub Hanila muuseum, kus eksponeeritakse vanu töö- ja tarbeesemeid.

Virtsu poole edasi sõites jõuame Puhutu-Laelatu kaitsealani, mis

moodustab terviku lähedal asuva Nehatu kaitsealaga. Kaitseala, mis hõlmab Virtsu ümbruse rannikuala, iseloomustavad rikkalik linnustik, liigirikkad pool-looduslikud rohumaakooslused haruldaste taimeliikidega, metsad ja sood ning pikk rannajoon.

Virtsu asulasse sisse sõites jõuame sadamani (16), mille kaudu käib praamiühendus Saaremaaga. Keskajal kuulus Virtsu Uexküllide perekonnale, kes rajas 1430. aastail mere kaldale ruudukujulise põhiplaaniga vasalllinnuse, millest nüüdseks on jäänud vaid varemed.

Tagasi Lihula poole suundudes on Risti-Virtsu maantee ääres Kõmsi vene õigeusu kiriku lähedal üle 2000 aasta vanad tarandkalmed (17). Üks kalmetest on pärast läbiuurimist lahti jäetud ja teine rekonstrueeritud. Avatud kalme koosneb ligi paarikümnest tarandist, millest vanimad ja suurimad asuvad kalme keskel. Rikkalikest leidudest olid kõige väärtuslikumad Volga-Okaa ülemjooksult pärit ehted.

Kõmsilt Kukeranna (18) poole sõites või Risti-Virtsu maanteelt teeviida järgi alla pöörates jõuame Salevere Salumäele (19). Salumägi on umbes 20 meetrit üle merepinna ulatuv seljandik, mille loodekülg on järsk paesein. Hiljuti avastasid arheoloogid, et Salumäel on

olnud ka linnus, mida kasutati tõenäoliselt esimesel aastatuhandel enne Kristust. Praegu katab seljandikku liigirikas tamme-segamets, panga all kasvab aga haruldane salumets. Siin tunneb end hästi Eesti suurim maismaatigu - viinamäetigu. Pangelõhedes talvituvad nastikud, rästikud ja vaskussid. Panga idaseinast voolab välja puha silmaallikas, mis teeb silmad terveks ja pesija nooremaks. Salevere Salumäel on 1,5 kilomeetri pikkune matkarada.

Enne Lihulat suunab teeviit meid paremale - Matsalu rahvusparki keskusesse Penijõe (20). Matsalu rahvuspark kaitseb Väinamere väikesaarte, Matsalu lahe ja selle roostiku, ranna-, luha- ja puisniitude mitmekesist linnustikku ning säilitab linnustikule soodsaid pesitsus-, toitumis-, sulgimis- ja rändepeatuspaiku. Kaitsealal on registreeritud 275 linnuliiki, pesitsevaid liike on 162.

2000. aastal renoveeriti rahvusparki keskuseks Penijõe mõis, kus asub Matsalu loodust tutvustav muuseum. Küllastajatele on rahvusparkiga tutvumiseks rajatud vaatetorne ja matkaradasid: Kloostri vaatetornist (a) avaneb vaade Kasari jõe luhaniidule, Penijõe tornist (b) roostikule, Suitsu tornist (c) (Matsalu kõrgeim - 21 m) maalilisele Matsalu metsale, roosti-

MARTNA

Martna vallas teguseb suviti aihulaadne teatritalu - Saueaugu teatritalu. Siin asub ka esimene raudstooliga liigpääsetav linnuvaatlustorn. Ajaloohuvilistel on põnev läbi astuda Suure-Lähtu mõisast, kaita Martna kirikus ja Keskvere mõisa juures.

kule, rannaniitudele ning Keemu tornist (d) Matsalu lahele, saartele ning roostikule. Matsalu lahe põhjakalda tornidest avaneb ainsana kaldteega varustatud Rannajõe vaateplatvormilt (e) vaade luhaniidule, Haeska tornist (f) Matsalu lahele ja linnurikkale rannaniidule, Kiideva platvormilt (g) Matsalu lahele ning Jugassaare tornist (h) Puise poolsaarest põhja jäävatele saartele. Matsalu loodusega saab lähemalt sõbraks matkaradadel - Penijõe, Salevere Salumäe matkarajal, Suitsu ja Kiideva-Puise loodusõpperajal ning Näärivide rannaniidu ja Keemu taimetarga õpperajal. Parim aeg linnuhuvilisele Matsalu külastamiseks on kevadine ja sügisene lindude rändeperiood.

Haapsalu-Laiküla maanteele keerates viib Kureverest tee Keskverre. Mantelkorstna ja algselt rookatusena 18. sajandil ehitatud barokstiilis puust Keskvere mõisahooned (21) meenutab rohkem talumaja. Tüübilt esindab

see aga veelgi varasemaid, 17. sajandist pärit mõisahooned.

Kureverest edasi sõites juhatab Haapsalu-Laiküla maanteelt teeviit Martnasse (22). 16. sajandi alguses ehitatud Püha Martini kirik Martnas on ühelööviliste kirikute kohta harvaesinevalt lai. Kiriku ehitanud piiskop Orgase vapikilpi näeb kiriku põhjaportaali kohal. Kiriku sisustuses on vanim Gotlandipärase kujundusega ristimiskivi (u 1500). Altarisein valmis 1700. aasta paiku, ampiirstiilis kantsel 1820. aastal. Martna kiriku 17.-18. sajandi vappetaafide kogu on suure ruse poolest Tallinna toomkiriku ja Niguliste kiriku järel kolmas. Konserveeritud on 10 vappi.

Martna keskusest viie kilomeetri kaugusel asub varaklassitsistlik Suure-Lähtu mõis (23). Mõisahooned ehitas aastatel 1775-1778 Karl Gustav von Baranoff oma abiellunud vanemale pojale Heinrichile. Praegu on mõis eravalduses, omanikud on avanud seal

muuseumi ja korraldavad vastuvõtte, kontserte jms.

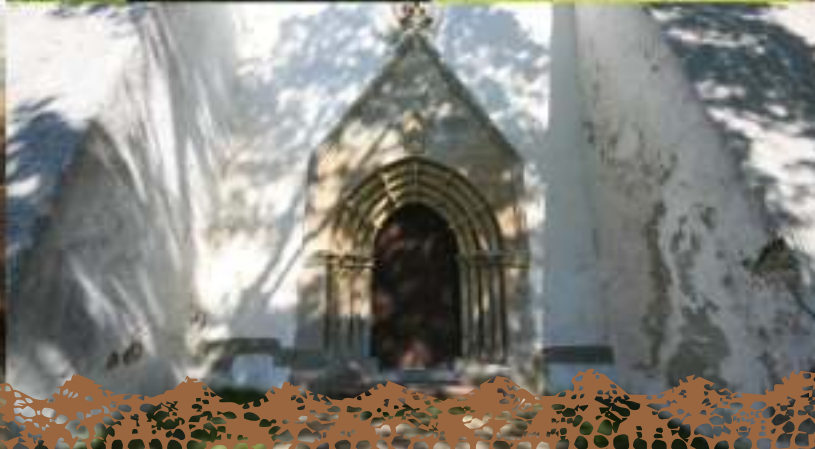
Laiküla-Haapsalu maanteele tagasi jõudes juhatavad teeviidad Haeskaske (24), Matsalu lahe põhjakaldale. 10 meetri kõrgusest Haeska vaatlustornis (f) avaneb vaade madalale lahele ja lagedatele rannaniitudele. Haeska vaatlustorni on peetud Põhja-Euroopa parimaks linnutorniks. 1997. aasta mais peetud rahvusvahelisel linnuvaatlusvõistlusel nähti Haeska tornist 24 tunni jooksul 128 liiki linde. Haeska vaatetorni kõrval asub 1805. aastal ehitatud klassitsistlikus stiilis Haeska mõisahooned, mis on aga ümberehituste tõttu oma esialgse väljanägemise kaotanud.

Kümmekond kilomeetrit enne Haapsalu juhatab Laiküla-Haapsalu maanteelt teeviit Puisesse (25) ja Kiidevasse (26). Teelahkmel paremale pöörates jõuame Puise ninale, mis eraldab Matsalu lahe loodeosa Väinamerest. Looderanniku läheduses asuvad kõik

RIDALA

Ridala vald - kunagine kuulus Rotalia või Rotelewichi muinaskihelkond - piirab Haapsalu linna igast küljest ning võib uhke olla oma tugeva külaliikumise ja aktiivse kultuurielu üle. Ta ulatub looduskaitsealuse Matsalu lahe põhjakaldani ning pakub elamusi vanadest kirikutest-lossidest ja uhkest linnurivist kuni endise sõjaväeosa ja lennuvälja šokeerivate ehitisteni.

siinsed meresaaed, neist suuremad on Tauksi, Krimmi, Laekarahu ja Kakrarahu. Tauksist loodes asuvad Liia ja Sõmeri saared. Puise külanina on olnud 17.-18. saj rootslaste (Vormsi) kalapüügikoht. Püügi ajal elasid nad külanina mäel kivide vahele kaevatud koobastes.

Puiset ja Kiidevat ühendab matkarada, mille alguses asub looduskaitsealune Lõpre tamm. Kiideva on Läänemaal üks vähestest tõelistest kaluriküladest, kus väikesed kalurimajad ligistikku asetsevad. Kiideva küla jaguneb kahte ossa: mõisa (esmakordselt mainitud 1614) ümber kujunenud Kiideva küla (Hoff Kiedepee) ja randa rajatud kaluriküla – Kiideva Kalaküla. Kiideva nimega on seotud üks vanemaid kirjalikke ülestähendusi Eestist. Islandi saaga jutustab Rootsi kuninga Ingvari sõjaretkest eesti hõimude vastu 600. aasta paiku. Väidetavalt Kiideva all (at Steini) kuningas langes ja olevat maetud sinnasamasse päris mere lähedale.

Tagasi Laiküla-Haapsalu maanteele pöördudes jõuame õige pea Ridala kirikuni (27). Ridala Maarja-Magdaleena kirik on Eesti üks vanemaid ja huvitavamaid sakraalehitisi. Paksude kivimüüride ja kitsaste akendega hoone 13. sajandist on teiste Läänemaa kirikutega sarnaselt ühelööviline ja oli algselt ilma tornita. Torn püstitati 15.-16. sajandil. Kui tavaliselt ehitati tornid peasissekäigu ette, siis Ridalas paikneb torn küljesisepääsu juures. Tänu sellele on ka peaportaal suurepäraselt säilinud. Gooti stiilis portaali kohal asub nišš kiriku kaitsepühaku Maarja-Magdaleena kujuga. See kujuke on Eesti üks vanimaid skulptuuri-figuure. Kooriruumi seintel on säilinud freskode fragmendid. Kiriku sisustusest väärib eelkõige tähelepanu altar. Altarilaud arvatakse olevat keskaegne ning 1678. aastal on sellele lisatud barokne, rikkalike figuuridega altarisein. 1995. aastal varastatud 19. sajandi altarimaali alt tuli päevavalgele veelgi väärtuslikum püha õhtusööma-aega kujutav 17. sajandi puugravuur.

Altariga ühevanune on võidukaaregrupp, ka kantsel on 17. sajandist. Ridala kirikaas on kõige väärtuslikumad päikeseratta ja elupuumotiiviga trapetsikujulised hauatähised, mis arvatakse pärinevat 13. sajandist. Väga vanad on ka kaks massiivset kiviristi kiriku peasissepääsu lähedal. Ridala oli Muinas-Läänemaa samanimelise kihelkonna keskus. Kirikust jääb mõne kilomeetri kaugusele muinaslinnuse ase Tubrilinn. Arheoloogid on Tubrilinna ümbruses välja selgitanud 14 muistset külaaset ja selle põhjal võib Ridalat pidada tihedaima asustusega kihelkonnakeskuseks muinasaja lõpu Läänemaal. Ilmselt seetõttu on Rotala nime kasutatud kogu Läänemaa tähenduses.

Tiir läände ja saartele

Haapsalust Rohuküla poole sõites viib Paralepa parkmetsast tee Pullapäale (28). Vaheldusrikka maastikuga loo-

duspark on sobiv jalgrattamatkaks. Pullapää võlu avastati 19. sajandil, mil see oli supelsakste piknikuväljasõitude meelisloht. Pullapää neemel asub tsaar Aleksander III-le püstitatud mälestussammas. Rahvas teab rääkida, et Aleksander olla seal lõkkes kartuleid küpsetanud ja joonud oma lemmikjooki imperatorskoje't (võrdses koguses viina ja šampanjat). Pullapää sobib ka šokiturismiks, sest teravaid elamusi pakuvad Nõukogude sõjaväebaaside jäänused. Kiltsi lennuvälja (29) rajamist alustati 1939. aastal, pärast sõjaväebaaside lepingu sõlmimist Eesti ja Venemaa vahel. Lennuvälja betoonkattega raja pikkus on kaks ja pool kilomeetrit ja laius 40 meetrit. Lennukite tarbeks on lennuväljal 28 betoonangaari. Kiltsi sõjaväelinnaku territooriumil on ka Kiltsi mõisa varemed. Mõisat on esmakordselt mainitud 1323. aastal Alba Curia nime all. Keskajast, tõenäoliselt 15. sajandist, pärineb mõisahoonne vanim osa, arvatav kindluselamu. Keskagest elamust annavad tunnistust poolteise

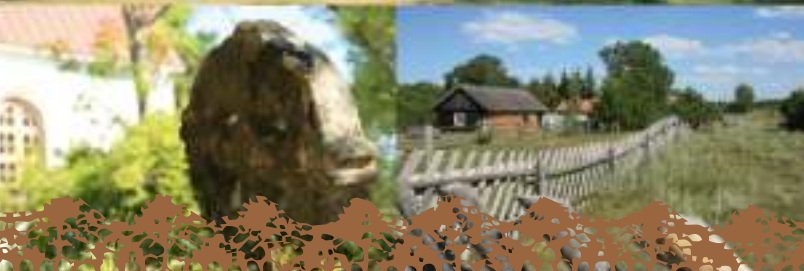
meetri paksused müürid ja piginukid sissepääsu kohal. Keskagest tornelamut on hiljem ümber ehitatud. Mõisa 17. sajandist renessanssportaali on sõjaväelased halliks võõbanud. Nõukogude armee kasutas mõisahoonet laona ning varemetesse jäi see pärast 1996. aasta tulekahju.

Rohuküla maantee ääres köidavad tähelepanu Ungru lossi (30) varemed. Ungru mõisa on kuulsaks teinud Vene tsaari Peeter I ootamatu külaskäik 1715. aastal. Toonastest külaskäigust räägitakse siiani mitmeid lugusid. Üks neist pajatab, et laua ääres istudes märkas tsaar ukse kohal tühja pildiraami. Ringi vaadates leidis ta ahju tagant Karl XII pildi, mis oli nähtavasti tsaari saabumisel kiiresti sinna peidetud. "Ahjaa, vend Karl!" hüüdis ta. "Nüüd pead sina pugema ahju taha! Vahest oleks vaja ainult üht lahingut, et ma ise peaksin minema sinna!" Nende sõnadega tõstis ta pildi jälle seinale tagasi. Keiser ei külastanud siiski praegu varemetes Ungru lossi, vaid mõisa

vana peahoonet, mis on tänaseks hävinud. Lossi hakkas 1893. aastal ehitama krahv Ewald von Ungern-Sternberg. Romantiline legend räägib sellest, kuidas krahvi armastatu lubas temaga abielluda vaid siis, kui mees ehitab talle samasuguse lossi, nagu on Saksamaal Merseburgis. See abielu ei saanud kunagi teoks, sest neiu suri ja lõpuni ehitamata jäi ka Ungru loss. Praegu on lossivaremed eravalduses.

Edasi sõites jõuame Rohuküla sadamasse (31), mis rajati I maailmasõja eel sõjasadamana. Siit pääseb praamiga Hiiuamaale ja Vormsi saarele, siin on ka külalissadam jahtidele.

Kolmveerandtunni laevasõidu kaugusel on Vormsi saar. Vormsi on suuruselt Eesti neljas saar (93 km²), mis kerkis merest arvatavasti umbes 1800 aastat enne Kristust. Vormsi nime kohta jutustab legend, et saar on nime saanud Islandi viikingi Ormi järgi, teise legendi kohaselt on see aga "usside saar" (r.k. Ormsö). Ürikutes on Vormsit

VORMSI

Vormsi on Läänemaa suurim saar, kus on tugevalt juurdunud vana rannarootslaste kultuur. Vormsi kalmistul on maailma suurim rõngasristide kogu. Saar pakub avastusröömu - siin on mitmekesine loodus, haruldane taimeistik, omapärased kultuuritraditsioonid (Olavipäev), iseloomulikud ehitised. Kõigis külates saarel on väikesed punased prügimajakased (saarel on rakendatud jäätmete sorteeritud kogumise süsteem). Kevadrändel peatub siinses rannikumeres kümneid tuhandeid merivarte ja aule, lahesoppidel tuhandeid parte, rannaniitudel valgepõskklaglesid ja kurvitsaid. Kõige mõnusam on omapärase saarega tutvust teha jalgratastel.

esmakordselt mainitud 1391. aastal. Kuni 1944. aastani olid Vormsi asukateks rannarootslased, kelle esivanemad saabusid saarele ilmselt 13.-14. sajandil Lõuna-Soomest ja Rootsi idaaladelt. 1938. aastal elas saarel ligikaudu 2600 inimest, kellest suurem osa lahkus II maailmasõja ajal Rootsi. Praegu elab Vormsil ligi 330 inimest. Maanteed moodustavad saarel kaheksa ja neid nimetatakse ida- ja lääneringiks. Parima pildi saarest saab jalgrattal matkates.

Saare Idaringi külad on Lääneringi küladest paremini säilinud ning siin kohtab tüüpilisi klaasrõududega Vormsi maju. Veidi enne Norrby küla (32) pöörab tee vasakule tuletorni juurde. 1935. aastal ehitatud tuletorni juurest üle Voosi kurgu vaadates näeb Noarootsi poolsaart, Ramsi neeme. Idaringi küladest on paremini säilinud Diby ja Rälby (33). Rälbyt, mille esmaasukad olevat pärit Tallinnast, on peetud Vormsi üheks jõukamaks külaks. Ida- ja lääneringi ristumiskohal

on Püha Olavile pühitsetud Vormsi kirik (34). Esimene kirik Vormsil oli puukirik. 14. sajandil ehitati kivist hoone, mis on praeguse kiriku kooriosa. Altariruumi laes on näha vanu laemalinguid. 17. sajandil sai kirik kivist omapärase ruudukujulise põhiplaaniga pikihoone. Pärast rootslaste põgenemist jäi kirik tühjaks ja rüüstati. 1980ndatel algas restaureerimine ning 1990. aasta olavipäeval (29. juuli) kirik taasõnnistati. Kirikaia värava juures seisab üks väheseid kogu nõukogude aja omal kohal asetsenud Eesti vabadussambaid. Kirikaia kõrval on maailma suurima ratasristide kogu poolest kuulus Vormsi kalmistu. Rõngasristide kasutamine Vormsil algas Rootsi ajal 18. saj.

Jätkates sõitu mööda Lääneringi jõuame Saxby külla (35). Saxby on tuntud tänu majakale, mis on vanim malmosadest monteeritud tuletorn Eesti rannikul. Edasi sõites jõuame Suuremõisa, kus asuvad kunagise mõisa (rootsi k. Magnushof) varemed

koos vana mõisapargiga.

Lääneringi lõpus enne Hullot paremale pöörates jõuame Rumpo poolsaarele (36). Romp tähendab rootsi keeles saba, mida merre minev kitsas maa-riba meenutab. Siin asub Rumpo taimeistiku kaitseala. Rumpo poolsaarel kasvab harilik tundra samblik (ainuke leiukoht Eestis) ja lumitundra samblik.

Rumpolt tagasi sõites suundume saare keskusesse Hullosse (37), mis oli üks Vormsi jõukamaid külasid. Teest paremal on venestamisajal 1889. aastal ehitatud vene õigeusu kirik. Varem jagati Hullo kaheks: omainimeste ja suvitajate pooleks. Suvitajate poolel on tee ääres 1930. aastatel ehitatud pansionaadid ja 1938. aastal ehitatud karskusseltsi hoone, mida on kasutatud rahvamajana. Rahvamaja vastast algab metsatee, mis viib Parunikivi juurde. Parunikivi on rändrahn, millele on raiutud saksakeelne Vormsi viimase paruni von Stackelbergiga seostatav tekst.

NOARROOTSI

Vana eestirootslaste asuala Noarootsi vald üllatab siia tulijaid kakskeelsete kohanimede, kauni liivaranna ja männimetsaga. Rootslased saabusid eesti rannikualale ja saartele 13. sajandil, erinevalt eesti talupoegadest elasid rannarootslased nn rootsi õiguse järgi ja olid isiklikult vabad. Neil arenes välja täiesti omanaoline kultuur ja säilis arhailine keel. Soja ajal lahkuma sunnitud järeltulijad avastavad esivanemate kaunist lapsepõlvemaad ja rajavad tagasisaadud maadele oma suvekodusid. Noarootsi ja Nõva kant on ka eestlaste seas armastatud suvituspiirkond.

ORU

Oru vald on värv Läänemaa muinasjutuliselt kauni loodusega põhjaossa. Siit saab alguse Silma looduskaitseala kalakoelmute, rannaniitude ja rikkaliku linnuriigiga.

Tiir Põhja-Läänemaal

Põhjapoolse Läänemaa ning iidsete rannarootsi aladega tutvumiseks sõidame Haapsalust Keila poole. Peagi jõuame Silma looduskaitseala (38) lähedusse, mis hõlmab Haapsalu Tagalahte ja selle vahetut ümbrust ning Noarootsi poolsaare kaldaalasiid koos jäänukjärvedega. Ala väärtustavad kalakoelmud ja rannaniidud, kus pesitseb 206 liiki linde. Nende hulgas haruldased meri- ja kalakotkas. Looduskaitseala keskusesni jõudmiseks tuleb sõita Saunja bussipeatuseni ja sealt pöörata Saunja külla viivale teele ning sõita mereni välja.

Haapsalu-Keila maanteed pidi edasi sõites jõuame Linnamäele (39), kus moodume 1927. aastal ehitatud Linnamäe alajaamast, mis on üks vanemaid Eestis. Linnamäelt pöörame Noarootsi poole. Joe bussipeatuse juures jääb maanteest paremale matkarada ja Salajõe neeldumisala (40), kus jõgi kaob karstlehtrisse. Väikesest Rootsi küla soojärvest algav 12 kilomeetri pikkune jõgi kaob vahepeal maa alla. Salajõelt suundume edasi Noarootsi poolsaarele ja ületame Atlandiks kutsutava madala ala Noarootsi poolsaare ja mandri vahel. Noarootsi oli algselt saar, mis aja jooksul maakerke (ca 2-3 mm aastas) tõttu maismaaga

kokku kasvas. Veel 18. sajandi alguses olevat Peeter I maismaa ja saare vahelt läbi Haapsallu purjetanud.

Edasi sõites jõuame Noarootsi kiriku ja pastoraadini (41). Hillsgooti stiilis Noarootsi Püha Katariina kirik on ehitatud 1500. aasta paiku. Paest ja maa-kivist seintega kirikuhoone täitis keskajal ka kindluskiriku ülesandeid. Sisustusest väärivad tähelepanu ristimiskivi (u 1500), barokk-kantsel, paekivist barokne epitaaf kirikuõpetaja Martin Winterile (1630). Sisepääsu kõrval nišis on Rootsi kuninga Carl XVI Gustavi autogrammiga kivi, kes külastas Noarootsi kirikut 1992. aastal. Kirikust üle tee jääb Läänemaa vanim puitehitis, 17. sajandist pärit pastoraadihoone.

Vahetult enne Pürksit pöörab tee Saare mõisa ja Lyckholmi muuseumi (42) poole. Saare mõis (rajatud 1662, rootsi keelse nimega Lyckholm) kuulus Põhjasõjast peale Rosenite suguvõsale. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist ostis viimase omaniku poeg Gustav von Rosen mõisavaremed tagasi. Mõisahoone taastati, mõisa tallis avati kohaliku ajalugu ning tarbeesemeid tutvustav muuseum. Saare mõisa juurest algab üks Silma looduskaitseala matkaradasid.

Noarootsi keskuses, Pürksis (43),

asub Noarootsi Gümnaasium, kus õpetatakse rootsi keelt ning Põhja-maade ajalugu ja kultuuri. Gümnaasiumi kasutada on ka Pürksi vanim hoone - 17. sajandil ehitatud Pürksi mõis. 1920.-1943. aastal tegutses mõisas rootsikeelne Pürksi rahvaulikool. Mõisa pargis kasvab Eestis haruldane valge pook. Pürksist edasi sõites jõuame idakülla, ehk Österbysse (44), mille kaudu peeti omal ajal paadiühendust Haapsaluga. Talviti viib Österbyst Haapsallu aga jäätee. Sadamamuulilt avaneb kaunis Haapsalu panoraam. Österbys asub ka ujumisrand.

Noarootsi poolsaarelt põhja poole suundudes jõuame Riguldisse. Riguldi moodustab naabruses asuva Nõvaga ühtse loodusliku terviku. See kant peaks huvi pakkuma eelkõige neile, kes armastavad looduses liikuda ja rannamõnusi nautida. 70 protsenti piirkonnast moodustavad mustika-, pohla- ja seenerikkad metsad ning sood. Puhkajate seas on kõrgelt hinnatud Riguldi-Nõva liivased rannad ja liivaluited. Lisaks merele ja metsale pakuvad huvi siinsed jäänukjärved, jõed ja rändrahnud.

Maanteelt Dirhami poole keerates jõuame Roosta Puhkeküla ja kauni Roosta rannani (45). Roosta puhkekülast mõne kilomeetri kaugusel on

NÕVA

Läänemaa põhjaosas asuv Nõva vald on oma marja- ja seenerikaste männimetsade ja kaunile randadega looduspuhkuse nautija ja metsaandide varuja meelispaik. Nõva liivastel randadel on end sisse seadnud surfihuvilised. Nõva kandi ulatuslikes puutumatus männimetsas pesitsevad mitmed haruldased linnud, siin asuvad Nõva maastikukaitseala, Läänemaa Suursoo maastikukaitseala ja Leidissoo looduskaitseala.

Rooslepa kalmistu ja kabel (46). 1835. aastal ehitatud kivikabelist teab rahvas rääkida, et kabeli olla oma kulu ja kirjadega ehitanud Rooslepa külast pärit Mathias Roesler, kes pidas kirjutaja ametit Riguldi mõisas. Hoopis kuulsam on aga Rooslepa 17. sajandi puukabel, mis kõrgepealt viidi Sutleppa ja sealt Eesti vabaõhumuuseumisse Rocca al Mares. 1932 aastal külastas kabelit Rootsi kroonprints Gustav VI Adolf. Tema majasteedi külaskäiku meenutab kabeli seina müüritud autogrammiga kivi. Varemeis Rooslepa kivikabel renoveeriti hiljuti.

Rooslepast edasi sõites jõuame Dirhamisse (47). Dirhami on ainus Lääne-Eesti jäävaba sadam ning seal ses lahesopis talvitub kümneid tuhandeid sõtkaid ja aule. Dirhamist ida pool paistab Põõsaspea neem (48), mis on oluline orientiir rändlindudele. Siin lahkneb lindude rändeteede: osa linde suundub Ahvenamaa poole, teised jätkavad teed piki Eesti rannikut. Põõsaspea neemel asub rahvusvaheliselt tunnustatud linnuvaatlusjaam. Sõkiturismi sõpradele pakub avastamisrõõmu Nõukogude armeest jäänud militaarmaastik. Ilusa ilma korral paistab nii Dirhami sadamast kui Põõsaspea neemelt 4,8 km² suurune Osmussaar (49) (suuruselt Eesti 14. saar). Oma rootsikeelse nime Odensholm on saar saa-

nud Skandinaavia peajumala Odini järgi, kes legendi kohaselt olevat saarele maetud. Enne II maailmasõda elasid Osmussaarel eestirootslased. 130 osmussaarlast pidi kodu maha jätma 1940. aasta suvel, kui saarele rajati Nõukogude armee baas. Sõjaväelaste rajatud võimsad maa-alused kaitseehitised on saarel tänini. Vaatamist on väärt veel tule torn (1954.a.) ja 1766. aastal ehitatud kivikabeli varemed. Omapärane on kuni kaheksa meetrit kõrge pankrannik. Eesti suurimad klibuvallialad saare edela- ja kaguosas ning gneisbretsarahnud. Hästi on säilinud rannaniidud. Mõne aasta inimtühjana seisnud saarel elab nüüd üks perekond. Osmussaarele saab sõita Dirhamist ettetellitud paadiga. Osmussaare lähedal asub Neugrundi madal, mis on ligi 540 miljonit aastat tagasi tekkinud meteoriidkraater.

Mõni kilomeeter enne Nõvat juhatab teeviit Perakülla (50). Peraküla lähedal algab I maailmasõja eelne muna-kivitee, mis viib allikaterohke Allikajärve juurde, mida kutsutakse ka Tantsujärveks. Peraküla ümbruses on teisigi väikesi järvi, mida ümbritsevad keskmiselt viiemeetrised rannaluited. Peraküla soost algab Uuejõe oja, mille suue muutub pidevalt – vesi uuristab endale liiva sees järjest uusi voolusänge. Nii järvedel kui Uuejõel kasvab

valge vesiroos ning Mandri-Eestis haruldane Lääne mõökrohi. Perakülas tasub läbi astuda Pöllotsa tallu rajatud eramuuseumist, mis tutvustab tallumajapidamisse aegade jooksul kogunenud tarberiistu.

Nõva kiriku (51) leiab Nõval üles torni järgi. Legendi järgi olevat laevamehed udu sees merehätta sattudes töötanud, et kuhu nad kaldale saavad, sinna ehitavad tänuks pääsemise eest jumalakoja. Läbi udu kuulsid nad kuke laulu ja selles suunas sõites jõudsid künkani, kus oli mõisa tuuleveski. Sinna ehitatigi jumalakoda, mille katusele pandi kuke kuju. Puust Nõva Olevi Kirik on ehitatud arvatavasti 18. sajandil. Oma mõõtmetelt on see üks Eesti väiksemaid kirikuid. Ainulaadsed on kiriku akendel vitraaže imiteerivad pärgamentmaalingud (arvat 1836). Nõva kirikuaias jalutades tasub lähemalt uurida sealseid raudriste - kohalike seppade loomingut.

Nõva külje all asuvat Keibu ja Liivane lahe äärsed ala peetakse Eesti parimaks liivarannaks, mis on kuulus oma luidete, laulva liiva ja maarjakaskede poolest. Nõvalt Variku poole liikudes möödume 4500 aastat tagasi merest eraldunud Veskijärvest (52). Järve ümbritsevad kuni kümnemeetrised liivanõlvad, mis suvel on tulikuumad.

LÄÄNEMAA

Looduskaitsealad

- 1 Kunstnik A. Laikmaa majamuuseum
- 2 Lääne-Nigula kirik
- 3 Koela talumuuseum
- 4 Vontküla lindipost
- 5 Kuiditalute mälestusmärk Ristil
- 6 Marimetsa raba
- 7 Kolivere linnus
- 8 Kullamaa kirik ja Rohumägi
- 9 Kasari vana sild
- 10 Kirbla kirik ja astang
- 11 Lihula piiskoplinnuse varemed, mõis, park, muuseum ja infopunkt
- 12 Karuse kirik
- 13 Vatla maalinn
- 14 Vatla mõis
- 15 Hanila kirik ja muuseum
- 16 Virtsu sadam
- 17 Kõksi tarandkalmed
- 18 Kukuranna pankkallas ja Uisu pank
- 19 Salevere salumägi ja allikas
- 20 Matsalu Rahvusparki keskus ja muuseum
- 21 Keskvere mõis
- 22 Martina kirik
- 23 Suure-Lahtru mõis

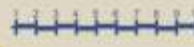
- 38 Silma looduskaitseala keskus
- 39 Linnamäe vana alajaam
- 40 Salajõe neeldumisala
- 41 Noarootsi kirik ja pastoraat
- 42 Saare mõis ja Lyckholmi muuseum
- 43 Noarootsi keskus Pürksi
- 44 Oslerby küla
- 45 Roosta rand ja puhkeküla
- 46 Rooslepa kalmistu ja kabel
- 47 Dirhami sadam
- 48 Spithami, Pöösaspea neem ja rändrahn
- 49 Osmussaar - pankkallas, tuletorn, kaitseehitised, kabeli varemed
- 50 Peraküla muuseum
- 51 Nova kirik

- 1 Osmussaare maastikukaitseala
- 2 Nova maastikukaitseala
- 3 Läänemaa Suursoo looduskaitseala
- 4 Kuremaa looduskaitseala
- 5 Silma looduskaitseala
- 6 Salajõe looduskaitseala
- 7 Rumpo looduskaitseala
- 8 Lääne-Eesti Saareliiku biosfääri kaitseala

- 9 Mari-metsa looduskaitseala
- 10 Lihula maastikukaitseala
- 11 Matsalu Rahvuspark
- 12 Laelatu-PUHTU looduskaitseala
- 13 Nehatu looduskaitseala
- 14 Tuhu maastikukaitseala

- 24 Haeska vaatlustorn
- 25 Puise nina
- 26 Kiideva muuseum
- 27 Ridala kirik
- 28 Pullapää
- 29 Endine vene sõjaväe lennuväli
- 30 Ungru loss
- 31 Rohuküla sadam
- 32 Norrby küla
- 33 Diby ja Ralby küla
- 34 Vormsi kirik
- 35 Saxby majakas
- 36 Rumpo poolsaar ja kaitseala
- 37 Hullo küla

- Roostik
- Soo, raba
- Haigla
- Sadam
- Muuseum
- Rand
- Majutuskoht
- Söögi-koht
- Pank
- Jahisadam
- Arheoloogiamälestis
- Ehitismälestis
- Kirik
- Majakas
- Linnutorn
- Telkimiskoht
- Mälestusmärk
- Rändrahn
- Astang, mägi
- Põlispuu

LÄÄNEMAA - LINDUDE ja PUUTUMATU LOODUSE MAA

Läänemaa on madal kadakane rohke lahtede ja saartega maa. Maakonna rikkus on pikk ajalugu ja puutumatu loodus. Läänemaale on iseloomulikud haruldaste käpalistega puis- ja rannaniidud, rannakadastikud ja roostikud. Läänemaal on ka kõrgemaid kohiti: Osmussaare ja Kukeranna pankranik, Salevere Salumägi, Kirbla ja Pullapää astang pakuvad meeldejäädav elamusi. Suvitajaid meelitavad Läänemaa liivarannad, seenelisi aga Nõva männimetsad.

Kõik linnuhuvilised tunnevad Matsalu Rahvusparki, mis on Euroopa suurim ja liigirikkaim rändlindude pesitsemis- ja peatuskoht (kokku 250 liiki linde).

Läänemaa ajalugu ulatub tagasi kivi-aega, mil mere taganedes asusid esimesed inimesed elama veest kerkinud

maale. Põnevad on kiviristkalmed Kasekülas ning tarandkalmed Kõmsil ja Poanses. Suursugusena mõjuvad ka muistsete maalinnade asemed Vattlas, Kullamaal ja Hallimäel.

13. sajandil asustasid rootslased Noarootsi, Osmussaare ja Vormsi saare. Tänapäevani on seal säilinud rootsikeelsed kohanimed ja rannarootsi kultuur. Ehedamail kujul leiab eestirootsi kultuuri eest Vormsi saarel ja Noarootsi poolsaarel, kuhu talviti saab Haapsalust ülejäätee.

Piiskoppide aega Läänemaal meenutavad Haapsalu piiskopilinnus ja Lihula linnusevaremed.

Läänemaa pärlid on keskajast säilinud kirikud. Juba 13. sajandi lõpus valmisid kirikud Ridalas, Lääne-Nigulas ja Kullamaal. Maakirikustest on keskajast veel Kirbla, Martna, Noarootsi, Vormsi ning Hanila ja Karuse kirikud. Enne 14. sajandi keskpaika olid Läänemaal püstitatud kõik tähtsamad kihelkonnakirikud. Kirikute ehitamist lihtsustas hästitöödeldav kohalik ehitusmaterjal - dolomiit. Kõik va-

nemad kirikud on gooti stiilis, ühelöövilised ja algselt olid nad ilma tornita. Ühelööviline tornita kirikuhoone vastas selle aja kirikuelus laialt mõju omanud tsisterslaste ja dominiiklaste ehituskunsti nõudmistele. Kirikutega on seotud paljud legendid, mille tekkimist on soodustanud kirikute suursugusus ja salapära.

Ridala ja Karuse kirikuaias näeb Eestis haruldasi trapetsikujulisi hauakive. Vormsi surnuaias on maailma suurim rõngasristide kogu.

Vaatamisväärsed on Läänemaa mõisahooned Keskveres, Suure-Lähtrus, Lihulas, Vattlas, Pürksis ja mujal. Tänapäeval on Läänemaa eestlaste seas hinnatud suvituskoht. Noarootsis Paspelas on Eesti presidendi suveresidents.

Läänemaal on 12 omavalitsusüksust, igaüks omamoodi, kutsuv ja põnev. Läänemaa keskuseks on kuurortlinn Haapsalu, mis peidab iidse piiskoplinnuse müüride vahel Eestimaa kuulsaimat legendi.

